

כנס דב לאוטמן
למדיניות החינוך

להחזיר לקונסנזוס את החינוך לדמוקרטיה

המלצות פורום דב לאוטמן
למדיניות החינוך

ריכזה וכתבה: מיכל ברק
דצמבר 2015 | כסלו תשע"ז

להחזיר לקונסנזוס את החינוך לדמוקרטיה

המלצות פורום דב לאוטמן
למדיניות החינוך

ריכזה וכתבה: מיכל ברק
דצמבר 2015 | כסלו תשע"ו

*The Dov Lautman Conference on Educational Policy 2015:
Summary and Recommendations on Education for Democracy*

Michal Barak

עיצוב והפקה: לוטה עיצובים

מסת"ב 9-176-519-965-978 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

© כל הזכויות שמורות לקרן לאוטמן, לאוניברסיטה הפתוחה
ולמכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ו
נדפס בישראל, 2015

מיכל ברק היא המנהלת האקדמית של המרכז לחקר הרב־תרבותיות והמגוון באוניברסיטה העברית בירושלים ושימשה מנהלת התוכן של כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך 2015. עסקה בהכשרת מורים לאזרחות ובפיתוח חומרי לימוד באזרחות, זכויות אדם ודמוקרטיה.

תוכן העניינים

7.....	להחזיר לקונסנזוס את החינוך לדמוקרטיה
9.....	עיקרי ההמלצות למשרד החינוך
10.....	המלצה 1 << להכריז על החינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית עיקרית של מערכת החינוך מגיל הגן ועד התיכון
15.....	המלצה 2 << להטמיע במערכת החינוך פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה
19.....	המלצה 3 << להוסיף לתכניות הלימודים תכנים אקטואליים שבמחלוקת ציבורית
21.....	המלצה 4 << ליישם תכנית מערכתית להתמודדות עם שנאת האחר
24.....	המלצה 5 << לפעול לכך שכל תלמיד יכיר את שאיפותיו של חברו מהקהילה האחרת, את כאבו ואת פחדיו
29.....	המלצה 6 << להוסיף להכשרת המורים תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות
32.....	סיכום
34.....	מפת דרכים ליישום ההמלצות

6

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך, קריית האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, 2 ביוני 2015

להחזיר לקונסנזוס את החינוך לדמוקרטיה

פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך הוקם בשנת 2014 כדי לשמש זירה לדיון מעמיק בנושאים של מדיניות חינוך. הפורום הוא שיתוף פעולה בין קרן לאוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה.¹

הפורום מתכנן להתמקד בכל שנה בנושא אחד ולעשות במהלכה מחקרים, לכנס קבוצות עבודה ולקיים בסוף התהליך כנס בנושא הנבחר. בשנת 2015 בחר הפורום להעמיד בראש סדר היום החינוכי והציבורי את נושא החינוך לדמוקרטיה. במשך השנה נעשתה עבודה על סדרת מחקרים במטרה למפות את מצב החינוך לדמוקרטיה במערכת החינוך וכונסו שלושה צוותי חשיבה בשלושה נושאים:

7

(1) מנהלים מבתי ספר מכל מגזרי החינוך; שדנו בדרכים להתמודד עם שנאת האחר.

(2) ראשי מכללות להכשרת מורים ומחלקות להכשרת מורים באוניברסיטאות; שדנו בשינויים הנדרשים במסלולי ההכשרה בישראל כדי לתת בידי המורים כלים לעסוק בחינוך לדמוקרטיה בכלל ולהתמודד עם תופעות של שנאת האחר בפרט.

(3) נציגי מסגרות חינוך בלתי פורמליות; שדנו בתפקידו של החינוך הבלתי פורמלי בחינוך לדמוקרטיה.

בד בבד ביקשנו מאנשי חינוך וחוקרים מובילים למפות את ההזדמנויות להוספת תכנים כאלה למערכת החינוך ולסרטט את המדיניות הרצויה בעיניהם. בכנס עצמו התקיים דיון ב־13 קבוצות עבודה במגוון נושאים. מסמך זה משקף את תוצרי המחקרים והדיונים לפני הכנס ובמהלכו.

כבכל מדינה גם בישראל מערכת החינוך מכשירה את תלמידיה להיות אזרחים כך שבגרותם יכירו את שיטת המשטר הדמוקרטי, יתמכו בה, יכבדו אותה

1 ובתמיכתם של קרן רש"י, אבי נאור, שלמה דברת ועיריית רעננה.

וישתתפו בה. זו גם אחת ממטרות החינוך כפי שהיא באה לידי ביטוי בסעיף
(2)2 לחוק חינוך ממלכתי תשי"ג-1953:

להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת
ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס
של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים,
לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך
לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים.

יתרה מזו, הזהות האזרחית היא הזהות המשותפת לכלל הקבוצות בחברה
הישראלית. בנאומו בכנס הרצליה 2015 תיאר נשיא המדינה ראובן ריבלין את
השינויים בחברה הישראלית ושאל מהן ההשלכות החברתיות והערכיות של
שינויים אלה: "אנו מוכרחים לשאול בכנות, מה משותף לכל המגזרים הללו?
האם יש לנו שפה אזרחית משותפת, אתוס משותף? האם יש לנו מכנה ערכי
משותף שבכוחו לחבר את כל המגזרים הללו יחד, במדינת ישראל היהודית
והדמוקרטית?"² החינוך לדמוקרטיה מטרתו אפוא גם ליצור שפה אזרחית,
שהיא המכנה המשותף של כל הקבוצות בחברה הישראלית.

מסמך זה מתמקד בהמלצות הקונקרטיות שעלו מהמחקרים ומהדיונים בכנס.
מטרתן להתמודד עם האתגרים של מערכת החינוך הישראלית ולנצל את
ההזדמנויות המיוחדות אותה. סדרת ההמלצות מציעה דרכי פעולה ותכנים
מפורטים שתכליתם להביא לידי כך שבוגרי מערכת החינוך הישראלית ידברו
את השפה האזרחית, על המאחד ועל המבחין שבה. בכך יינתן מענה אפקטיבי
לביטויים של פחד מפני האחר, לעוינות ואף לשנאה כלפיו, וכן לתופעות של
אלימות כלפי השונה והזר. אחדות מההמלצות מתייחסות ספציפית לתופעות
אלו. מטרת המסמך להניע את מקבלי ההחלטות הרלוונטיים לפעולה ולעודד
את כלל השותפים בתחום לקחת אחריות ולפעול לשינוי.

עיקרי ההמלצות למשרד החינוך

על משרד החינוך:

א. להכריז על החינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית עיקרית של מערכת החינוך מגיל הגן ועד התיכון.

כדי להפוך את החינוך לדמוקרטיה לנחלת הכלל, למובן מאליו שבקונסנזוס, על ראשי מערכת החינוך לשדר מסר חד-משמעי וברור שכל בתי הספר, מכל המגזרים והזרמים, מחויבים לעסוק בעקרונות הדמוקרטיה החל בגיל הגן. בד בבד יפותחו תכניות רלוונטיות ויתוקצבו שעות הוראה להפעלתן.

ב. להטמיע במערכת החינוך פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה.

מורים יוכשרו להוביל דיון באמצעות דילמות, לבחון ערכים במצבי קונפליקט ולעודד שיח שמביא בחשבון מגוון נקודות מבט.

ג. להוסיף לתכניות הלימודים תכנים אקטואליים שבמחלוקת ציבורית.

משרד החינוך יעודד מורים וימריץ אותם לקיים שיח פוליטי, אך לא מפלגתי, ויקפיד לגבות אותם במקרה הצורך. תכניות הלימודים יעסקו באופן מושכל בנושאים שעל סדר היום הציבורי, בין היתר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המדיניות הכלכלית-חברתית והחברה הישראלית.

ד. ליישם תכנית מערכתית להתמודדות עם שנאת האחר.

התכנית תעסוק בקבלת השונה בהתייחס למגוון הזהויות הקיים בבית הספר ובהתחשב באופיין המורכב והמגוון של קבוצות אחרות בחברה הישראלית. מורים יוכשרו ויונחו להגיב בחומרה לביטויי שנאה כלפי אחרים.

ה. לחתור לכך שכל תלמיד יכיר את שאיפותיו, את כאבו ואת פחדיו של חברו מהקהילה האחרת.

על כל בתי הספר לקיים פעילות חינוכית לימודית בשיתוף פעולה עם בתי ספר מקהילות אחרות. כל בית ספר יבחר באופי הפעילות המתאימה לו ויכלול את נושא החינוך לשותפות בתכנית העבודה השנתית שלו.

ו. להוסיף להכשרת המורים תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות.

מכללות ההוראה יפעלו להכשיר מורים להתמודד עם תופעות של גזענות ושנאה ולחנך לאור עקרונות הדמוקרטיה. המכללות יציעו קורסים משותפים עם מכללות מקהילה אחרת כדי שכל פרח הוראה יחווה למידה עם סטודנטים עמיתים מקבוצות שונות מהקבוצה שלו.

המלצה 1» להכריז על החינוך לדמוקרטיה כעל מטרה חינוכית עיקרית של מערכת החינוך מגיל הגן ועד התיכון

במחקר מקיף שנערך עבור פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך רואיינו 50 מנהלי בתי ספר ראיונות עומק על מצב החינוך האזרחי-דמוקרטי בבתי הספר שלהם.³ מהמחקר עולה כי מנהלי בתי הספר רואים בחינוך לערכים דמוקרטיים מטרה חינוכית עיקרית. עם זה מתברר כי החינוך לדמוקרטיה אינו רווח בבית הספר מעבר לחובה הבסיסית של שיעורי האזרחות לבגרות. המנהלים הסבירו זאת ב:

10

(1) היעדר אמירה ברורה מצד משרד החינוך על כך שהוא מציב את החינוך לערכים דמוקרטיים במרכז העשייה החינוכית.

(2) תחושה רווחת שהדמוקרטיה מזוהה עם השמאל הפוליטי, ומכאן החשש לעסוק בתכנים שנתפסים כצבועים פוליטית.

(3) חשש מעיסוק בנושאים נפיצים שעלולים להביא לאיבוד השליטה בכיתה.

(4) מחסור אצל המורים בתכנים, בזמן ובידע.

אף שבהנחיות ובתכניות של משרד החינוך מצוין שבית הספר "תורם לעיצוב זהותם הערכית והתרבותית של התלמידים ולהכשרתם להיות אזרחים בחברה דמוקרטית",⁴ כל משתתפי המחקר ציינו כי בשטח אין מורגשת כל הנחיה מצד משרד החינוך לחנך לדמוקרטיה. החינוך בתחום זה תלוי אפוא בעיקר

3 גלי שפיגל-כהן, "חינוך לדמוקרטיה ישראל 2015: תמונת מצב", **אתר כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך** (מחקרים). במחקר השתתפו 50 מנהלי בתי ספר: שליש מהם של בתי ספר ממלכתיים, שליש ממלכתיים-דתיים ושליש ממלכתיים דוברים ערבית, בחלוקה פנימית לפי בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ותיכונים. המחקר גם משקף את הפיזור הגאוגרפי של בתי הספר במרכז ובפריפריה.

4 "תכנית מערכתית לחינוך ערכי", **אתר מינהל חברה ונוער**, משרד החינוך.

בכוחות המניעים אותו בין כותלי בית הספר, ועל כן הוא מזדמן ומקרי. עוד עולה מהמחקר כי חששם של מורים ומנהלים מעיסוק בתכנים אלו והיעדר גיבוי ומסר ברור מטעם משרד החינוך הם הסיבות העיקריות להימנעות שלהם מעיסוק בערכים הדמוקרטיים.

זאת ועוד, בשנים האחרונות נוצר בישראל זיהוי בין הדמוקרטיה ובין השמאל הפוליטי, ועל כן עיסוק בסוגיות אלה מקבל נופך פוליטי-מפלגתי. זיהוי זה מביא לידי כך שמורים נזהרים מעיסוק בסוגיות שעלולות לעורר מחלוקת ולגרור תגובות שליליות מתלמידים והורים. בכל הנוגע לחינוך לדמוקרטיה יש אפוא למורים ולמנהלים תמריץ לעסוק בעיקר בעניינים ניטרליים ובנושאים שנוגעים בנהלים ובמוסדות, כגון הכרעת הרוב, בחירות, הפרדת רשויות והסמכויות של מוסדות המדינה.⁵

זוהי תפיסה מוטעית מן היסוד, המעוותת את טיבו של המושג דמוקרטיה, מחלישה אותו והופכת את העיסוק בו למשמים. תפיסת הדמוקרטיה כאילו הכרעת הרוב היא חזות הכול שגויה מיסודה, שכן ברור שבדמוקרטיה גם רוב שנבחר כדין אינו רשאי להפלות לרעה נשים, הומוסקסואלים או קבוצות מיעוט אחרות. תפיסה זו גם מנוגדת למורשת הציונית, שבה נושאי דגל חשובים של תורת זכויות האדם היו מנהיגי הימין הציוני. היא מסוכנת מאין כמוה, שכן במקום להתייחס אל הדמוקרטיה כאל תשתית של הסכמה רחבה, היא נהפכה לנושא שנוי במחלוקת ולחלק מזירת המריבה הפוליטית.⁶

זאת ועוד, בציבור מרבים להבליט את המתח בין אופייה היהודי של המדינה ובין משטרה הדמוקרטי, כאילו היחס בין שני הרכיבים האלה של זהות המדינה הוא משחק סכום אפס. גישה מוטעית זו הופכת את הדמוקרטיה בעיני רבים לאויב של יהודיותה של המדינה. ואולם יש להבהיר כי רוב המדינות הדמוקרטיות הן מדינות לאום, ולכן דמוקרטיה במדינת לאום אינה נכה ואינה בעייתית; כדי שמדינת הלאום היהודית תהיה דמוקרטית והומנית, על מערכת החינוך לייחד זמן לדיון מעמיק במאפייני המשטר הדמוקרטי. כן יש להדגיש את האפשרות לשלב בין מאפיין הזהות ובין המאפיין של שיטת המשטר ולהציג את הגרסה

5 שפיגל-כהן (לעיל הערה 3): "רוב גדול של מרואייני המחקר מן החינוך הממלכתי הדתי ציינו כי דמוקרטיה מתקשרת אצלם אסוציאטיבית לשמאל ולחילוניות ומיד נתפסת כמי ששייכת ומזוהה עם 'המחנה האחר'. מרואיינים רבים ציינו כי הם חשים שהשמאל ניכס לעצמו את הדמוקרטיה ועושה בה שימוש על מנת לקדם את סדר היום החילוני, ליברלי, אנטי-דתי שלו. מדבריהם עולה כי המונח 'חינוך לדמוקרטיה' נתפס כאינטרס של השמאל להנחיל את תפיסת עולמו בבתי הספר" (עמ' 34; ההדגשה במקור). מנהלים של בתי ספר ערביים הדגישו כי הם חוששים לעסוק בערכים דמוקרטיים משום שהם נתפסים כפוליטיים ותפלתיים. כל המנהלים הדגישו את החשש מעיסוק בנושאים נפיצים בעלי אופי פוליטי.

6 מרדכי קרמיניצר ועמיר פוקס, "חינוך לערכים דמוקרטיים ומאבק בגזענות באמצעות חינוך", **אתר כנס דב לאומנות למדיניות החינוך**, חומרים, ניירות עמדה, 2015.

הדמוקרטיה של מדינת הלאום.⁷ בהקשר זה יש למקד מאמץ חינוכי להדגשת המשותף, ההרמוני והמפרה הדדית בין יהודיותה של המדינה ובין משטרה הדמוקרטית. כך למשל, ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים מעוגנים באופן מרשים ביותר במסורת היהודית, בכללם כבוד אנושי שווה, שהוא נחלתם של כלל בני האדם מכוח היותם כאלה; חיוניותה של חירות לאומית; היחס השווה ללא־יהודי החי במדינה יהודית; הצורך בהגבלת השלטון ובהכפפתו לחוק, לצדק ולחסד; עקרון האחריות האישית; עקרון הערבות ההדדית; והחובה לדאוג לחלש.

בראש ובראשונה כדי להפוך את החינוך לדמוקרטיה לנחלת הכלל, לאבן יסוד של מערכת החינוך שלנו, למובן מאליו שהוא בקונסנזוס, על ראשי מערכת החינוך, שר החינוך וכל השדרה המקצועית במשרד לשדר מסר חד־משמעי וברור שלפיו **כל בתי הספר, מכל המגזרים והזרמים, מחויבים לעסוק בעקרונות הדמוקרטיה, כמתחייב מהגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.**

המסר של משרד החינוך צריך להבהיר כי הדמוקרטיה היא בסיס חיינו המשותפים במדינה, ולכן אינה משויכת פוליטית לשום מחנה או מפלגה. על המשרד לתמוך במנהלים בכל הנוגע למשימת החינוך לדמוקרטיה. מעל הכול חיוני שהחינוך לדמוקרטיה לא יהיה נתון לרצונו הטוב של המנהל ולא יהיה מקרי או מזדמן. **על כל מוסד חינוכי לשלב בתכנית הלימודים שלו את הנושאים הקשורים בחינוך לדמוקרטיה באופן מחייב, מגיל הגן ועד סיום התיכון.** את תוכני החינוך האזרחי־דמוקרטי יש לשלב בכל מקצועות הלימוד; אין מדובר כאן באירועי שיא, בימים מיוחדים או בפעילות יוצאת דופן, אלא בליבת הלימוד והחינוך.

7 בספר שיצא לאור לאחרונה פורש אדר כהן ארבע גישות ליחסים בין המאפיין היהודי ובין המשטר הדמוקרטי של מדינת ישראל. כהן ממליץ על הגישה הדיאלקטית (גישת המורכבות) ומציע מגוון רחב של דרכים לעסוק בקשר בין ערכים וזהות יהודית לערכים דמוקרטיים. ראו אדר כהן, **שניים יחדיו: מורה דרך לחינוך יהודי ודמוקרטי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

(1) לייחד לבתי הספר תקציב ייעודי ("צבוע") לחינוך לדמוקרטיה.

(2) לחנך לדמוקרטיה מגילים צעירים ככל האפשר, כלומר גילאי הגן ושנות בית הספר היסודי. עיכוב במאמץ החינוכי ונטישת הגילים הצעירים עלולים להביא לידי "החמצת הרכבת". לשם כך על המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים ליזום, ולהוביל, כתיבת תכנים בנושא עקרונות הדמוקרטיה לבתי הספר היסודיים.⁸

(3) לייחד בכל בית ספר תפקיד של תכלול הפעילות הקוריקולרית והחוץ-קוריקולרית בתחום החינוך לדמוקרטיה. המורה שיקבל עליו את התפקיד יתוגמל בשעות הוראה.

(4) לחזק את החינוך האזרחי-דמוקרטי באמצעות הכללת השיח הדמוקרטי בכל מקצועות הלימוד ולא דווקא במקצוע האזרחות. הכוונה למאמץ מערכתי שיוביל לעיסוק בסוגיות אלו בכלל המקצועות הנלמדים.⁹

(5) להכשיר מורים לעריכת היכרות עם עקרונות הדמוקרטיה ולעיסוק בתכנים שנויים במחלוקת (ראו פירוט בהמשך הדברים).

(6) ליזום ולהוביל כתיבת תכנים מתאימים לבתי ספר ממלכתיים-דתיים, לבתי ספר חרדיים ולבתי ספר ערביים.¹⁰ חסרים מאוד תכנים שמותאמים לייחוד הערכי ולשפה של בתי ספר אלו, והקהילות שלהם רואות עצמן מנוכרות לשיח הדמוקרטי הליברלי. ולכן יש לפתח תכנים דמוקרטיים שטבועים במסורות הייחודיות להן.¹¹ היעדר תכנים מתאימים גורר הימנעות מעיסוק בנושאים שקשורים בדמוקרטיה.

8 תכנית לימוד רבות לבתי הספר היסודיים כבר עוסקות בעקרונות הדמוקרטיה ובערכים דמוקרטיים. ראו למשל אוקי מרושק קלארמן, **אין דמוקרטיה אחת: תכנית חינוכית רב-גילאית**, ירושלים: מדרשת אדם, 2005, "יח"ד: יהדות חברה, דמוקרטיה: תכנית חינוכית לבית הספר היסודי של יסודות", **אתר יסודות**.

9 אדר כהן, "כל מורה הוא מחנך לאזרחות", בתוך: ישעיהו תדמור ועמיר פריימן (עורכים), **חינוך - שאלות האדם: אסופת מאמרים על השאלות המשמעותיות בחיים ומקומן בחינוך**, תל אביב: מכון מופ"ת, [בדפוס], כרך ב: **בהווה**, עמ' 68-78.

10 אין הכוונה לפיצול מקצוע האזרחות בין שלושת מגזרי החינוך, אלא לכתיבת תכנים דמוקרטיים מתאימים לייחודיים (נוסף על שיטורי האזרחות) בשביל בתי ספר ממלכתיים-דתיים, בתי ספר חרדיים ובתי ספר ערביים.

11 דודי פויכטנגר, רוחמה גבלי-רדמן ושלמה פישר, "מחשבות על שפה אזרחית תרבותית", 2015 (מקוון). ראו גם **באתר כנס דב לאומן למדיניות החינוך**, חומרים, שולחנות עבודה, "דמוקרטיה שפה קשה".

(7) לבסס את לימודי הדמוקרטיה על משנתם של מנהיגים והוגי דעות ממגוון זרמים אידאולוגיים ופוליטיים כדי לנתק את הקישור בין דמוקרטיה וזכויות אדם ובין ה"שמאל". אפשר, למשל, לשלב לימוד של ערכים דמוקרטיים בלימודי ההיסטוריה של הציונות. יש להמחיש שהתכנים הדמוקרטיים, הפרוצדורליים והמהותיים נמצאים בתחום ההסכמה ומעבר לחילוקי דעות פוליטיים.

(8) לעודד דיון שבועי בכיתה בסוגיות אקטואליות שעל סדר היום הציבורי.

(9) לבחון את ספרי הלימוד בפריזמה של ערכי הדמוקרטיה, ובייחוד שוויון, פתיחות לגיוון ולפלורליזם ושותפות בין קבוצות בחברה (בדומה לפריזמה המגדרית שספרי הלימוד נבחנו דרכה כיום).

(10) לכלול את נושא החינוך לדמוקרטיה ולשפה אזרחית משותפת בתעודת הבגרות החברתית ובמשימות המחויבות האישית.

(11) לייחד את הטיולים השנתיים ואת סיורי השל"ח להיכרות עם החברה הישראלית, על קהילותיה והקבוצות המרכיבות אותה ולקשור סיורים וטיולים לנושאים אזרחיים שמחברים את התלמיד לזהותו האזרחית ולמדינה.

(12) להכניס פרמטרים של חינוך לדמוקרטיה למדדי ההערכה של בתי הספר ולכלול במיצ"ב אקלים שאלות שנוגעות לעמדות של תלמידים כלפי ערכים דמוקרטיים ולמידת הפנמתם.

פעולות אלו יספקו לבתי הספר ולמנהליהם את התשתית ואת הכלים הדרושים להתחיל במלאכת החינוך לדמוקרטיה. תנאי הכרחי מקדמי לפעולות אלו הוא מסר ברור, שילווה בתמיכה מלאה מצד מנהיגות משרד החינוך בדבר מחויבותה להחזיר את הדמוקרטיה אל לב ההסכמה הרחבה. המסר צריך להיות שישראל היא - בעת ובעונה אחת - גם מדינת הלאום של העם היהודי וגם מדינה דמוקרטית.

המלצה 2 « להטמיע במערכת החינוך פדגוגיה של דילמות, סובלנות והקשבה

אזרח אחראי ומעורב הוא אזרח שמשפיע על המרחב הציבורי סביבו מתוך הבנה ואוריינות אזרחית. זהו אזרח שמנתח באופן מושכל את המציאות סביבו ומגבש עמדה משלו בשאלות היסוד של החברה ובסוגיות העיקריות העומדות על הפרק. בהתאם לכך הוא בוחן את החלטותיהם של מנהיגיו, תומך בהן באופן מלא או חלקי, מסתייג מהן או מבקר אותן. היכולת להתמודד עם בעיות חברתיות סבוכות ולגבש בעניינן עמדה מחייבת כישורים של שאילת שאלות, ניתוח וראייה מורכבת. במאה ה־21 ברור למומחים לחינוך כי בית הספר צריך לאפשר לתלמידיו לתרגל חשיבה ביקורתית ואוטונומית, לשאול שאלות ולנתח מצבים מורכבים.¹² דוח ועדת קרמניצר, "להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל", מפרט את המיומנויות שיש להקנות לתלמידים במסגרת פדגוגיה של ניתוח מורכבות:

15

ראיית הבעיה במלוא מורכבותה, ממכלול ההיבטים הנוגעים לעניין.
הערכת הפתרונות השונים (ביחס לסוגיה פוליטית) לפי הפרמטרים הבאים: המידה שבה הפתרון מקדם השתתפות אזרחית, ייצוגיות רחבה, היכולת למשול או אפקטיביות ביצועית, לגיטימציה, accountability (החובה לדיווח), צדק דיוני ומהותי, שמירה על זכויות האזרח, ביזור הכוח או איזונו (פיקוח ובקרה עליו). הערכת הפתרונות השונים צריכה להיעשות מתוך פתיחות לאפשרויות השונות, כאשר הברור צריך להתקיים בשתי רמות: **רמת האפשרי**, שבה ייבחנו הפתרונות השונים בעיקר לפי המטרות שהם מקדמים ומידת הרציונליות (היעילות) של האמצעים לקידום המטרות. **רמת הדיון המוסרי**, שבה יש לברר את ראיותן של המטרות, ובהינתן ראיות המטרה, בחינת ראיות האמצעי; תוך הבחנה בין שיפוטיות רציונליות לבין שיפוטיות רגשיות ואינטואיטיביות, תועלתניים ואונטולוגיים. בדיון זה, תופסת מקום נכבד חשיבה של אוניברסליזציה: "מה ששנוא

12 צופיה יועד (עורכת), **חשיבה בתהליך הלמידה בעידן הידע**, ירושלים: משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, 2010; טלי יריב-משעל, "חינוך אזרחי בחברה קונפליקטואלית: מתאוריה למעשה", בתוך: דן אבנון (עורך), **חינוך אזרחי בישראל**, תל אביב: עם עובד, 2013.

עליך, אל תעשה לחברך". סיומו של הניתוח הוא בהכרעה מנומקת. מדובר אפוא **בפיתוח חשיבה רציונלית ומוסרית**, תוך יכולת להבחין בדמגוגיה, במניפולציה, בחשיבה סטראוטיפית ובהכללות גורפות ובלתי מבוססות, ולעמוד נגדם.

יכולת לנתח סוגיה בתחום המתח בין זכויות אדם שונות או בין זכות לבין אינטרס אחר.

יכולת למתוח ביקורת מבוססת ומנומקת, המסתמכת על הכרת הנתונים, לרבות הצרכים והאילוצים של המבוקר, ניתוח הסוגיה על כל פניה, תוך העלאת הצעות לעשייה אלטרנטיבית (ביקורת אחראית וקונסטרוקטיבית) ותוך הכרת הדרכים להפיכת הביקורת לאפקטיבית.

יכולת לגבש אינטרס, עמדה, תפיסה, בצורה אחראית (תוך ראיית האינטרסים הנוגדים וחתימה להתאמת הרצון האישי לטובת הכלל), מבוקרת ומנומקת, יכולת להאזין ולשמוע את ה"קול הפנימי".¹³

על התלמידים להתרגל להתמודד עם מציאות שאיננה שחור או לבן, אלא מגוון רחב של אפשרויות שלכל אחת מהן יתרונות וחסרונות, רווח והפסד. יש לעזור לתלמידים ללמוד להכיל מורכבות ואי-ודאות ולעודד אותם לקחת אחריות ולהשפיע על קבלת ההחלטות בסביבתם. חינוך לראיית עולם מורכבת מלמד גם לתרגל סובלנות והקשבה. תלמידים שזוכים להקשבה במסגרת של דיון תרבותי, סובלני ומתפתח, יתרגלו להקשיב לאחרים גם כשהם חולקים עליהם וילמדו לכבד מגוון של נקודות מבט ולראות בו ברכה. הם יפנימו את חשיבותו של חופש הביטוי דווקא בחברה מקוטבת שיש בה מחלוקות פוליטיות ואידאולוגיות עזות. הדמוקרטיה היא השיטה שבה **מתאפשרים איזון, ניהול משא ומתן ומציאת פשרות והסכמות בין יחידים ובין קבוצות באופן שאינו דורסני כלפי שום קבוצה**. אזרחים דמוקרטיים הם אזרחים שמסוגלים להכיל מצבים מורכבים, להבין שבדרך כלל למצבי חיים פנים לכאן ולכאן, לנתח מורכבות כדי למצוא פתרונות יצירתיים, להביע עמדה המנומקת מתוך ההבנה שעמדתם איננה היחידה האפשרית; הם מסוגלים להיות חלק מרוב שמשאיר מרחב מחיה למיעוט או חלק ממיעוט שמקבל את הכרעת הרוב גם כשאינו מסכים עמה.

פיתוח חשיבה כזאת נחוץ לא רק בהקשר של חינוך לדמוקרטיה. הוא חיוני להתמודדות של כל אדם בחברה מודרנית שהמציאות בה משתנה במהירות ולטיפול של יצירתיות, יזמות ומצוינות.

13 דוח ועדת קרמניצר, להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל: דוח צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות, ירושלים: משרד החינוך, 1996, עמ' 17.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

(1) לעודד דיאלוג בכל מקצועות הלימוד, ובמסגרת זו לתרגל הקשבה

ושיחה פתוחה הכוללת מגוון של עמדות בין התלמידים. יש לעודד

הצגה של נקודות מבט מגוונות על בסיס ידע רלוונטי. חשוב לאפשר, וגם לכבד, נקודות מבט מנומקות שמערערות על "האופן הטבעי" שאנו נוטים לראות בו דברים. גישה פדגוגית זו אינה טבעית למורים, היות שהם רגילים להיות מקור הסמכות, והיא עלולה לעורר חששות בעיקר מפני התפרצויות ואובדן שליטה בכיתה. משום כך פותחו במשרד החינוך תכניות רבות שיכולות לסייע לצוותים החינוכיים ליישם את ההמלצה הזאת. התכנית "קש"ר (קשב ושיח רב תרבותי) מוגן"¹⁴, שפיתח השירות הפסיכולוגי הייעוצי (שפ"י) במשרד החינוך, מכשירה מחנכים להוביל דיון כיתתי באופן שמזמין הקשבה למגוון עמדות ונקודות מבט.¹⁵

(2) להיעזר בדילמות. בבתי הספר מורגש היום פער בין החינוך לערכים

ובין החיבור והעיבוד שלהם בפריזמה של הדמוקרטיה. ערכים נידונים בהקשרים של היחיד וחבריו או משפחתו, אבל לא בהקשרים של חברה מרובת קבוצות או של המדינה. העיסוק בערכים צריך להיעשות בעיקר בהוראה באמצעות דילמות. המציאות תמיד רבת פנים, והתמודדות עם דילמות מזמינה את התלמידים לבחון את ערכיהם במצבים של בחירה והכרעה. קל לנו לכבד את הזולת, לאהוב את עמנו או להיות סובלניים כלפי עמדות כשאנינו נדרשים להכרעה. רק במצבים של דילמות, בהתנגשות בין ערכים או אינטרסים, אנו מפעילים שיקול דעת ומאזנים בין ערכים שונים לפי מידת חשיבותם בהקשר קונקרטי. כדי להכשיר את אזרחי העתיד לחיים בחברה מרובת קבוצות וקהילות עליהם להתוודע אל דילמות מגיל צעיר ולרכוש מיומנויות של ניתוח דילמות, נקיטת עמדה והנמקתה.¹⁶ רוב התכניות הקיימות לחינוך ערכי אינן עושות זאת.

17

14 ישי של"ף, אירית לותין ורחל פארו, קש"ר: קשב ושיח רב תרבותי: יצירת שיח מוגן בנושאים קונפליקטואליים, ירושלים: משרד החינוך, שפ"י, 2007.

15 אורית חרמון, שרה רוטקופ הרמתי וחווה פונז, תרבות השיחה והדיון: על דיאלוג חשיבה ומה שביניהם, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, 2002.

16 יעל ברנהולץ וחיה פלג, ניהול דיוני דילמה לקידום החשיבה המוסרית, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, 2003; כהן, שנים יחדיו (לעיל הערה 7).

(3) להעמיד במרכז את המחלוקת. כדי להכשיר מורים לדיון שמעודד את התלמידים להציג עמדות אישיות מבוססות ידע ומנומקות דרושה פדגוגיה שמעמידה את המחלוקת ואת הדיון במרכז; פדגוגיה שאין בה אמת מוחלטת, והמורה עשוי להחזיק בעמדה כשאר המשתתפים בדיון, אך לא ממעמד של סמכות הכרעה והכתבה. דרושה פדגוגיה שמאפשרת למתדיינים להתקרב זה לזה מעמדות פתיחה מנוגדות, ואף להגיע לידי הסכמות מלאות או חלקיות שכרוכות בהתפשרות. פדגוגיה כזאת עשויה להרגיל את הלומדים למציאות פוליטית דמוקרטית, שבה - במטרה להגיע להסכמות ולאמץ מדיניות שתיהנה מלגיטימציה ציבורית - נדרשות פשרות, ובאלה אין פסול. פיתוח עמדה מושכלת והעמדתה למבחן בדיאלוג עם עמדות של אחרים הם הכישורים שהתלמידים יזדקקו להם כאזרחים בבגרותם. אלה הכישורים שחוסנה של החברה הדמוקרטית תלוי בהם. גדולתה של השיטה הדמוקרטית ביכולה להכיל מתחים וסתירות. כללי המשחק הדמוקרטיים הם שמאפשרים לנו לחיות יחד למרות חילוקי הדעות וניגודי האינטרסים.

המלצה 3 « להוסיף לתכניות הלימודים תכנים אקטואליים שבמחלוקת ציבורית

חוזר מנכ"ל משרד החינוך משנת תשע"ה מדגיש את חשיבות הדיון בנושאים פוליטיים שעל סדר היום הציבורי. וזו לשונו:

מטרת חוזר זה היא לעודד את המורים לנהל בכיתה שיח המתייחס לשאלות של זהות אישית, שיח אזרחי ושיח ערכי על נושאים שנכון וראוי להגיע להסכמות לגביהם ועל נושאים השנויים במחלוקת ציבורית והמעוררים דילמות מוסריות. החוזר מחדד את ההבחנה בין שיח אזרחי ציבורי, שהוא מותר ואף רצוי, לבין שיח תעמולה מפלגתי שהוא אסור, ממליץ על מסגרת ועל עקרונות להתנהלות ראויה ומנחה את המנהלים ואת המורים כיצד לעשות זאת [...]

19

חשוב שהמורה יעלה לדיון שאלות שעל סדר היום הציבורי ויעורר בכיתה שיחה בנושאים שנויים במחלוקת. עידוד שיח מהסוג הזה הוא חלק מהחינוך למעורבות אזרחית-חברתית, והוא מדרבן ללקיחת אחריות של הפרט בחברה. שיח כזה מעודד תלמידים לפתיחות, לסובלנות, לדיאלוג ולחשיבה מעמיקה, שהם ממטרות החינוך הממלכתי. עם זאת חשוב שהשיח בכיתה ייעשה בדרך המעודדת דיאלוג וחיפוש אחר האפשרות להסכמה או למציאת בסיס משותף בתוך המחלוקת.

קיום השיח בנושאים שנויים במחלוקת תוך מתן ביטוי לעמדות השונות יאפשר לתלמידים להתלבט, לשקול ולגבש דעה על בסיס ידע, ביקורתיות וחשיבה עצמאית.¹⁷

17 חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשע"ה/1, 19.2014, "התכנית הלאומית ללמידה משמעותית: השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת".

החוזר מנחה את עובדי ההוראה כיצד להימנע מלעבור את הגבול שבין חינוך לתודעה פוליטית, ציבורית ואזרחית, שהוא חיוני וחשוב, ובין חינוך לתפיסה פוליטית מפלגתית מסוימת, שהוא אסור. ממחקר שביצע פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך עולה שמורים חוששים לעסוק בכיתה בסוגיות שעל סדר היום הציבורי.¹⁸ הם חוששים שיואשמו בדיבור פוליטי, חוששים שהורים יתלוננו עליהם ושמהלים ומפקחים יגנו אותם. עוד הם חוששים שיאבדו את השליטה בכיתה ושלא יוכלו להכיל את האלימות המילולית ואולי אפילו הפיזית שהדיון בנושאים שעל סדר היום מזמן.

גם תכניות הלימודים וספרי הלימוד נמנעים מעיסוק בנושאים במחלוקת. כתוצאה מכך תלמידינו בורים בנושאים שעל סדר היום הציבורי ואין להם הכלים להבין מה כתוב בעיתון או להביע עמדה מבוססת. אין להם גם כלים להצביע בבחירות. לפיכך יש לשנות את תכנית הלימודים ולהוסיף לה דיון אמיץ וגלוי בנושאים כמו המתח האשכנזי-מזרחי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, פמיניזם או המדיניות הכלכלית-חברתית. יש לוודא שבוגרי מערכת החינוך הישראלית לא ילקו בבורות בכל הנוגע למציאות חייהם.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

- (1) להוסיף לתכניות הלימודים בהיסטוריה, ספרות, אזרחות, גאוגרפיה, של"ח וחינוך חברתי דיונים בנושאים שעל סדר היום הציבורי. התכניות צריכות לכלול עיסוק בנושאים כלכליים וחברתיים, מדיניים וביטחוניים, וכן בשאלות של דת ומדינה, מתוך הצגה והדגשה של העמדות השונות בכל אחת מהסוגיות.¹⁹
- (2) לעודד את המורים לקיים דיון פוליטי בכיתה, לגבות מורים שמנהלים דיונים כאלו ולתמוך בהם מול הורים או מנהלים; לפעול בנחרצות, בשיטתיות ובהתמדה כדי להטמיע את חוזר מנכ"ל תשע"ה/1 ולוודא שכל המורים והמנהלים מכירים אותו ומבינים את גבולות המותר והרצוי בדיון הפוליטי.
- (3) להכשיר את המורים ולהנחות אותם כיצד לקיים דיון פוליטי לא-מפלגתי וכיצד להתמודד עם התפרצות של רגשות וזעם בכיתה.

18 ראו שפיגל'כהן (לעיל הערה 3).

19 הצעות פרקטיות ותאורטיות אפשר למצוא אצל ניר מיכאלי (עורך), **כן בבית ספרנו: מאמרים על חינוך פוליטי**, תל אביב: מכון מופ"ת, 2014.

המלצה 4 « ליישם תכנית מערכתית להתמודדות עם שנאת האחר

בתי הספר בישראל מתמודדים עם תופעות של שנאת האחר ואפילו גזענות. מורים ומנהלים ניצבים חסרי אונים לנוכח ביטויי אלימות מילולית ופיזית של תלמידים כלפי מי שנתפס בעיניהם כמשתייך לקבוצה אחרת מהם. שנאה מופנית לעתים לאחרים בשל מין, צבע, מוצא, דת, צורתם החיצונית, נטייתם המינית ועוד. על בתי הספר להשתמש בכל אמצעי לגיטימי אפשרי כדי להתמודד עם תופעות אלו ולנקוט פעולות חינוכיות למניעתן, כמו גם פעולות מגיבות.

חינוך לקבלת האחר ולדחיית תופעות גזעניות יכול להיעשות, וצריך להיעשות, באמצעות מסרים ברורים וחד־משמעיים של מורים. הכרחי שמורים יוקיעו בקול צלול וברור כל ביטוי שנאה או גזענות באשר הוא. זאת ועוד, מחקרים מלמדים כי תלמידים מפתחים התנהגות מכילה כלפי אחרים ומתרגלים יחס הוגן, שוויוני ומכבד כלפי מי ששונה מהם קודם כול בנוגע לאחרים בכיתתם.²⁰ בכל כיתה יש מגוון רחב של זהויות. לכן תהליך פדגוגי נגד גזענות ובעד קבלת האחר והשונה צריך להתחיל מהמוכר, מהקרוב, מהאחר שבתוך הכיתה, שקל לזהות אותו. מורים ומחנכים צריכים לפעול כדי לשנות את יחסי הכוח בכיתה, כדי ללמד לקבל את כלל הזהויות המגוונות בה וכדי לקעקע יחס דיכטומי שמדיר את מי ששונה ממני. חשוב שבית הספר יחזק ויביא לידי ביטוי את מגוון הזהויות של כלל התלמידים בו: עולים וותיקים, לבנים ושחורים, בנות ובנים, מזרחים ואשכנזים, בעלי נטיות מיניות שונות. יחס מקבל ומכיל כלפי כלל תלמידי בית הספר צריך להתבטא בתוכני הלימוד, בפעילויות, בפדגוגיה ובאקלים בית הספר. זהו שינוי יסודי ועמוק בצופן הגנטי של בית הספר. את העשייה צריכה להנחות ההנחה ש"כל מה שמתרחש בין כותלי בית הספר מתרחש בחברה".²¹ כך התלמידים מתרגלים חשיבה לא דיכטומית, שבה אין שווים ושווים פחות, נכללים ומודרים.

20 אוקי מרושק, בשביל הדיאלוג: התמודדות חינוכית עם תופעת הגזענות: תכנית לימודים לבתי הספר העלייסודיים, ירושלים: מדרשת אדם, 2013; יורם הרפז, "גזענות, זהות וחינוך", **הד החינוך** פט (דצמבר 2014): 20-25; מרסלו וקסלר, "הכיתה כמיקרוקוסמוס: התמודדות עם התנהגויות ואמירות גזענות בתוך הכיתה", בתוך: נועה ריבלין (עורכת), **שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון**, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח, 2015, ומאמרים נוספים בספר זה.

מחקרים מעידים שכדי להתמודד עם דעות קדומות כלפי חברי קבוצות שאינן נוכחות בכיתה (למשל יהודים וערבים, דתיים, חרדים וחילונים) יש לנקוט כמה פעולות חינוכיות, שכן דעות קדומות ושליטות נובעות בין השאר מהכללות שאנו עושים ומנטייתנו לראות בקבוצה האחרת קבוצה הומוגנית.²² יש לעודד תלמידים לראות בקבוצה האחרת קבוצה מרובת פנים ולא הומוגנית, לחשוף אותם לדמויות קונקרטיות חיוביות בתוכה ולהציג את ריבוי העמדות שבה (למשל על ידי הצגת ביקורת פנימית שלה). כשאנשים לומדים שגם בקבוצות אחרות יש ביקורת פנימית, עמדות מגוונות ופנים אנושיות הם נוטים להתייחס אליהן באופן חיובי יותר. יש להציג לפני התלמידים את נקודת המבט של הקבוצה האחרת ולחזק את האמונה ביכולתם של כל יחיד וקבוצה להשתנות. אמונה ביכולת השינוי של קבוצות (ככלל) מבחינה שנאה. יש להדגיש את הדומה בין הקבוצות מבחינה רגשית ואנושית.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

- (1) לכלול בתכנית הלימודים התייחסות מכילה ושוויונית לזהויות המרובות בתוך בית הספר; לבחון אם ספרי הלימוד ותכניות הלימודים כוללים טקסטים ונקודות מבט שמשקפות את מגוון הזהויות של תלמידי בית הספר, ואם לא – להוסיף אותם; לבדוק אם קיימים בספרי הלימוד תכנים סטראוטיפיים לא רצויים.
- (2) לעסוק במודע בקבוצות מרכזיות בחברה הישראלית (חרדים, דתיים, חילונים, ערבים, בני העדה האתיופית, הומוסקסואלים); לדון בדמויות מופת מוכרות מקבוצות אלו ולערוך היכרות לתלמידים עם ריבוי הפנים והעמדות של כל קבוצה, נקודות המבט שלה והדמיון הרגשי שלה לקבוצות אחרות.²³

Laurie A. Rudman, Richard D. Ashmore, and Melvin L. Gary, "‘Unlearning’ Automatic Biases: The Malleability of Implicit Prejudice and Stereotypes," *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (5) (2001): 856-868; N. Dasgupta and A. G. Greenwald, "On the Malleability of Automatic Attitudes: Combating Automatic Prejudice with Images of Admired and Disliked Individuals," *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (5) (2001): 800-814

Tamar Saguy and Eran Halperin, "Exposure to Outgroup Members Criticizing Their Own Group Facilitates Intergroup Openness," *Personality and Social Psychology Bulletin* 40 (2014): 791-802

(3) לדרוש מכל בית ספר למפות את הפעילויות שלו מחוץ לתכנית הלימודים, כגון טיולים וסיורים, התנדבות, מחויבות אישית, תכנים על קירות בית הספר, החזון הערכי שלו, שעות חינוך או לימודים לתעודת הבגרות החברתית, ובכל אלו להביא לידי ביטוי את מגוון הזהויות ונקודות המבט של תלמידי בית הספר והחברה הישראלית כולה.

(4) לעודד גיוון באוכלוסיית התלמידים והמורים ולחגוג את הגיוון, שהוא המקור לעושר תרבותי ומנוע ליצירה.

(5) לכלול במיצ"ב מדדים של תפיסות עולם ערכיות כלפי האחר (במסגרת מדדי האקלים הבית ספרי). כיום נבדקים נושא האלימות ונושא יחסי מורים-תלמידים, אבל לתפיסות העולם הערכיות של התלמידים כלפי האחר אין ביטוי. מדד כזה ישקף בבירור באילו מוקדים יש לטפל.²⁴

המלצה 5» לפעול לכך שכל תלמיד יכיר את שאיפותיו של חברו מהקהילה האחרת, את כאבו ואת פחדיו

24

החברה הישראלית מפולגת לקהילות הנבדלות זו מזו בשפה, בדת וברמת הדתיות. גם מערכת החינוך מפוצלת, והיא משרתת קהילות שונות בבתי ספר נפרדים, שנבדלים זה מזה בשפת ההוראה, בתכנית הלימודים, במקצועות הלימוד, באורח החיים, במורים ובתלמידים. כתוצאה מכך בוגרי מערכת החינוך הישראלית - אזרחי ישראל הצעירים - אינם חשופים לעמיתיהם מהקהילות האחרות, אינם מכירים אותם ואינם נפגשים עמם. יהודי חילוני לא פגש מעודו תלמיד חרדי, נערה דרוזית לא פגשה נערה דתיה יהודייה ואולי אפילו לא נערה מוסלמית בת גילה. וכך יוצא שהם אינם מכירים איש את רעהו ואינם מודעים למגוון נקודות המבט בחברה הישראלית. בתנאים כאלה קשה לדבר על אזרחות ישראלית משותפת.

על פי ההערכה רק כ-5% מהתלמידים היהודים והערבים בישראל נפגשים לאורך זמן עם תלמידים בני העם האחר, דוברי השפה האחרת; מפגשים בין תלמידים יהודים דתיים לעמיתיהם החילונים רווחים מעט יותר; לא מתקיימים כמעט מפגשים בין תלמידים יהודים דתיים לתלמידים ערבים או בין תלמידים חרדים לשאר התלמידים. ממחקר פסיכולוגי בעניין זה עולה כי מפגש בין תלמידים מקהילות שונות אינו מאיים על הזהות העצמית של התלמיד, אלא דווקא תורם לחיזוק קבוצת השייכות, נוסף על הכרת המגוון הרחב של זהויות נוספות.²⁵

כדי ליצור שותפות שמבוססת על היכרות ועל כבוד לזהות הייחודית של כל אחת מהקהילות עלינו לפעול אפוא לקידום אזרחות ישראלית משותפת, שרואה בפסיפס הישראלי הזדמנות אדירה הטומנת בחובה "עושר תרבותי, השראה,

Ifat Maoz, Shoshana Steinberg, Dan Bar-On, and Mueen Fakhereldein, "The Dialogue between the 'Self' and the 'Other': A Process Analysis of Palestinian-Jewish Encounters in Israel", *Human Relations* 55 (2002): 931- 962; Nicole Tausch, Katharina Schmid, and Miles Hewstone, "The Social Psychology of Intergroup Relations," in: Gavriel Salomon and Edward Cairns (eds.), *Handbook on Peace Education*, New York: Taylor and Francos, 2010, pp. 75-86

אנושיות ורגישות". עלינו להבטיח שכל תלמיד ותלמידה מכירים ומבינים את כאבם ואת פחדיהם של חבריהם ויודעים מהי ציפור הנפש שלהם.²⁶ לשם כך דרושה תכנית מפורטת לתלמידי ישראל מגיל הגן ועד סיום לימודיהם.²⁷

דרכים רבות עומדות לרשותנו לפירוק חומות ההפרדה בין הקהילות בחברה הישראלית, ונדרשת יוזמה מערכתית מקיפה בכיוון זה. מפגש משמעותי הוא כזה שמאפשר לא רק היכרות ואמפתיה, אלא מתן לגיטימציה ברורה למגוון רחב של זהויות ישראליות: תלמידים שהם ישראלים חרדים, מורים שהם ערבים ישראלים ופרחי הוראה שהם ישראלים רוסים. יתרה מזו, יש להציג חזון, אופק חיובי, ורצוי לשאוף אליו. זהו אופק של חיים במשותף של כל הקהילות והגוונים בחברה הישראלית, ומשמעותו היא חיזוק השאיפה להכיר את בני הקהילות האחרות ואת נקודת המבט שלהם ועידוד האמפתיה לכאבם. זהו חזון שלפיו חברה רבת-תרבותית ומגוונת היא מקור לעושר ולגאוון והדמוקרטיה היא העוגן להגשמת חיים משותפים.

בעולם מוכרים שישה מודלים ליצירת מפגש בין תלמידים, מורים, פרחי הוראה ומנהלים: מודל המגע, המודל המעמתי, מודל הנרטיב, מודל המטרות המשותפות, מודל ההפריה החינוכית ומודל החינוך לשותפות.²⁸ האפקטיביות של מפגשים בין בני נוער על פי המודלים הללו נחקרה רבות וכך גם השפעתם של המפגשים על שינוי עמדות לאורך זמן. החוקרים חלוקים בשאלה איזה מודל הוא היעיל ביותר, אבל מסכימים שכדי שהמפגשים יהיו אפקטיביים יש לחזור עליהם ולא להסתפק במפגש אחד ויחיד. כמו כן הם מסכימים כי יש לעשות לפני המפגש הכנה במסגרת חד-קהילתית, ובסיומו - סיכום ורפלקסיה. מומלץ גם שהתלמידים יעסקו בפריקט לימודי משותף כחלק מהפעילות הלימודית השוטפת שלהם.

פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך ממליץ אפוא לחייב את בתי הספר לשתף פעולה סביב תהליך חינוכי לימודי כלשהו; הכוונה איננה למפגשי היכרות, אלא ללמידה ולעשייה משותפת, למשל שיתוף פעולה בין מנהלי בתי הספר, מפגשים ושיתופי פעולה בין חדרי המורים, עבודות חקר משותפות של תלמידים,²⁹

26 מבוסס על נאום נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה, 7.6.2015.

27 פרופ' גבי סלומון וד"ר מוחמד עיסאוו, **דוח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל**, 2009.

28 יפעת מעוז, "השערת המגע ביחסים לא סימטריים: חמישה מודלים מושגיים של מפגש בין תרבותי מתוכנן בין יהודים וערבים בישראל - מטרות, מנגנונים ודילמות", 2009 (מקוון).

29 אגף החינוך הממלכתי-דתי במשרד החינוך ומפמ"ר אורחות מעוררים כתיבת מטלות ביצוע, שהן יחידה בתוך מבחן הבגרות באורחות בשותפות בין בתי ספר דתיים וחילוניים. ראו משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, הפיקוח על הוראת האזרחות, "הערכה חלופית בית ספרית: מגוון מטלות ביצוע ומחווים" [לא צוין תאריך] (מקוון).

מסעות משותפים, אירועים וטקסים משותפים, שיעור קבוע משותף,³⁰ מפגשים וירטואליים משותפים או למידה וירטואלית משותפת באמצעות האינטרנט.³¹ כל בית ספר יתמקם על הקשת הזאת באופן שמתאים לו, אך יהיה מחויב לשלב את נושא החינוך לשותפות בתכנית העבודה השנתית שלו ולקיים קשר לימודי מסוג כלשהו עם בית ספר מקהילה אחרת. אף שברור לנו שלא בכל בתי הספר תלמידים ייפגשו עם עמיתיהם מהקהילות האחרות, בייחוד בבתי ספר חרדיים וממלכתיים-דתיים, חשוב שיתקיים שיתוף פעולה כלשהו עם בני מגזר אחר גם אם בדרג של מנהלים ומורים בלבד.

לרשויות המקומיות יכול להיות תפקיד חשוב ביצירת מסגרות לשיתופי פעולה בין-מגזריים. ייחודה של הרשות המקומיות בכך שהיא רואה את התלמיד במכלול של הקשרים: חינוך, רווחה, תרבות ופנאי, במסגרות הלימוד הפורמליות והבלתי פורמליות. לרשות המקומית יש גם יתרון בהכילה לעתים קרובות תלמידים מקהילות שונות. במועצות אזוריות ובערים שהאוכלוסייה בהן אינה הומוגנית וכן ברשתות בתי ספר אפשר למסד שותפויות בין-מגזריות כדי שתלמידים יהודים, ערבים, דתיים, חילונים וחרדים ילמדו יחד בשיעורים משותפים, יטיילו יחד ויהיו שותפים בעבודות חקר ובטקסים. גם המורים והמנהלים יכולים לשתף פעולה, להשתלם בהשתלמויות יישוביות של כמה בתי ספר, ללמד שיעורים בבתי ספר של המגזר האחר ועוד. אפשר גם למסד פעילויות יישוביות דרך תנועות הנוער, ארגוני הנוער, המקהילה העירונית, החוגים והמתנ"סים. כך למשל, במסגרת ניסוי חינוכי עירוני ברעננה מתקיים שיתוף פעולה מקיף בין תלמידי העיר מבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים; וברמלה יזם הפיקוח שיתופי פעולה חינוכיים בין צמדים של בתי ספר יהודיים וערביים, כך שתלמידים מצמד בתי ספר לומדים שיעור שבועי משותף. הרשות המקומית היא מסגרת מצוינת לשיתופי פעולה כאלו, גם בגלל הקרבה הגאוגרפית וגם כי היא מאגדת את החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי ויש לה ראייה כוללת מגן הילדים ועד סוף התיכון, משעות הבוקר ועד שעות הערב. ברשויות הומוגניות יחסית יש למסד שיתופי פעולה בין רשויות אחדות.

30 מודל הלימוד המשותף נוסה בצפון אירלנד והפך שם למדיניות מחייבת. המודל מופעל בישראל בכמה צמדי בתי ספר וכן בעיר רמלה. על פי המודל, בתי ספר מקהילות שונות פועלים בצמדים בפעילות חינוכית קוריקולרית (למשל שיעור משותף). ראו למשל שני פייס, "מחברה משוסעת לאזרחות משותפת - חינוך חוצה-זרמים כדרך לשינוי: על פרויקט הלימוד המשותף בין בתי ספר ערביים ויהודיים ברמלה", נייר עמדה במסגרת תוכנית מחקרים להרחבת השיח הציבורי בקטגוריית שוויון ואישוויון במערכת החינוך בארץ, קרן ברל כצנלסון, מאי 2014, Paul Connolly, Dawn Purvis, and P.J. O'Grady, "Advancing Shared Education: Report of the Ministerial Advisory Group," Northern Ireland, March 2013.

31 למשל: TEC טכנולוגיה, חינוך ושונות תרבותית, פרויקט למידה משותף לבתי ספר מקהילות שונות באמצעות הרשת. מופעל על ידי מכון מופ"ת.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

(1) לייצר סולם של שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות, שיכלול אפשרויות רבות לחיבור סביב עשייה חינוכית-לימודית.

(2) לתמרץ ולממן שילוב מורים יהודים בבתי ספר ערביים, מורים ערבים בבתי ספר יהודיים, מורים חילונים בבתי ספר דתיים ומורים דתיים בבתי ספר חילוניים.³² כדי ששילוב המורים מבתי ספר שונים יצליח, חיוני שבכל בית ספר ילמדו לפחות שני מורים מקהילה אחרת (דתית, חרדית, חילונית או ערבית).

(3) להוסיף תכנים שעוסקים בקהילות השונות לתכנית הלימודים במגוון מקצועות הלימוד או במקצוע נפרד וייחודי. כך למשל, אפשר להוסיף לתכנית הלימודים בבתי הספר היהודיים טקסטים ספרותיים של כותבים ערבים או סיורים בערים וביישובים שחיים בהם ישראלים ממגוון קהילות. לאלו יש להוסיף תכנים מפורטים שמתמקדים במגוון נקודות המבט הקשורות לדילמות אזרחיות: החילונית, הדתית-לאומית, החרדית והערבית.

(4) להעמיד לרשות בתי הספר מערך לוגיסטי ותוכני שיאפשר להם לקיים את שיתוף הפעולה עם בית הספר שבחרו בו. מוצע כי המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים יקצה משאבים ליצירת תכנים כאלו. יש להעמיד לרשות בתי הספר תקציב ייעודי ("צבוע") כדי שיוכלו לעמוד ביעד החינוך לשותפות.

(5) לסייע לרשויות המקומיות ולרשתות החינוך ולעודד אותן למסד שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות בתחומן, כדוגמת כיתות על-אזוריות, צמדי בתי ספר ממגזרים שונים שלומדים שיעורים משותפים, שותפויות בין חדרי מורים, חילופי מורים בין בתי ספר או פורום מנהלים משותף לכל המגזרים.

32 ראו תכנית "משלבים ומשתלבים" שמוביל משרד החינוך בשיתוף עם הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצירקטי במשרד ראש הממשלה ומכון מרחבים. **משלבים ומשתלבים: השתלבות מורים ערבים בבתי ספר יהודיים (מדריך השתלבות למורה ולמנהל)** [לא צוין תאריך].

(6) לסייע לרשויות המקומיות ולעודד אותן למסד שיתופי פעולה בין מסגרות החינוך הבלתי פורמלי במטרה לחבר בין כמה קבוצות, למשל מקהלות יהודיות וערביות, תזמורת משותפת דתית-חילונית, פעולות וטיולים משותפים לתנועות נוער או פעילויות ספורט.

(7) לפעול, באמצעות משרד החינוך, ליצירת אשכולות של גני ילדים דתיים, חילוניים וערביים. כך ילדים בגיל טרום חובה וחובה אמנם ילמדו בגנים נפרדים, אך ישחקו בחצר משותפת ויכירו זה את זה בפעילויות ובאירועים משותפים.³³

(8) לאכוף את החובה ללמד ערבית מדוברת בבתי הספר היהודיים ולהקדימה לִשְׁנוֹת בית הספר היסודי כדי שכל תלמיד בישראל ידבר שוטף את שתי השפות הרשמיות שלה (עברית וערבית). יש להשתמש בלימוד השפה הערבית כחלון הזדמנויות להיכרות עם התרבות הערבית. לקיים מערך בקרה שיחייב בתי ספר לדווח על הפעולות שביצעו ולהראות תהליך של התקדמות ושינוי על פני הסולם במשך השנים. על בתי הספר להראות כי רוב תלמידי בית הספר נחשפים לשיתופי הפעולה.

בתי הספר נתונים בסד חמור של דרישות ואתגרים. יש למצוא דרכים לשלב את החינוך לשותפות במארג הקיים על ידי הפיכתו לחלק מתרבות בית הספר: בהשתלמויות חדר המורים, בשיעורים במקצועות הליבה, בתכנית הלימודים, בתעודת הבגרות החברתית, במחויבות האישית, בסיוורים הלימודיים ובעבודות החקר.

33 בצפון אירלנד הורחב מודל שיתופי הפעולה ברמה האזורית והפך למדיניות מחייבת. זאת ועוד, בתי ספר חדשים נבנים בקמפוסים משותפים שבהם יש בית ספר פרומטסמני בצד בית ספר קתולי.

המלצה 6 « להוסיף להכשרת המורים תכנים של חינוך לדמוקרטיה והתמודדות עם גזענות³⁴

המשאב העיקרי של מערכת החינוך הוא המורים והמורות, ותהליך הכשרתם הוא הבסיס המקצועי והערכי שלה. בתהליך ההכשרה הראשוני המורות והמורים מגבשים את זהותם המקצועית והערכית הראשונית, מקבלים כלים בסיסיים ויוצאים למפגש הממשי עם מערכת החינוך. תקופה זו משמעותית מאוד בחייהם, ועל כן לנושאים, לתהליכים ולידע המצטבר בה משמעות מיוחדת. הקשר ביניהם ובין מערכת ההכשרה שלהם לא מסתיים בשלב הזה; הוא מוסיף להתקיים בכל מיני מעגלים בכל שנות העבודה שלהם בהשתלמויות, בהמשך לימודיהם, במחקר ועוד.

29

רוב פרחי ההוראה בישראל מתחנכים במוסדות חינוך נפרדים; בוגרת אולפנה שלומדת בסמינר דתי למורות או בוגר בית ספר ערבי שלומד במכללה ערבית ייעשו מורים בלי שפגשו בחייהם את עמיתיהם מהקהילה האחרת. יתר על כן, גם השתלמויות הפיתוח המקצועי של המורים מתקיימות לכל קבוצה בנפרד. אבל כדי שמורה תוכל לחנך את תלמידיה לאזרחות ישראלית, עליה להכיר בעצמה את החברה הישראלית על כל רכיביה. יש לוודא, באמצעות האגף להכשרת עובדי הוראה, שכל פרחי ההוראה ילמדו קורסים משותפים עם פרחי הוראה ממכללות אחרות. מורים ומורות שרואיינו והשתתפו בשולחנות הדיון של פורום דב לאוטמן העידו שחווייה כזאת הייתה ללא ספק המשמעותית ביותר להוראה שלהם.

34 להרחבה בנושא הכשרת מורים ראו את הדוח שכתבה ד"ר גליה זלמנסון-לוי במסגרת פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך בשיתוף עם מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח: "חינוך נגד גזענות בהכשרת מורים ומורות", 2015.

כדי ליישם המלצה זו צריך:

(1) לחייב את המכללות להציע קורסים משותפים עם מכללות מקהילות אחרות כך שכל פרח הוראה יחווה למידה ומפגש משמעותי עם סטודנטים עמיתים מהקבוצות האחרות. הקורסים יכולים להיעשות במפגשי למידה פנים אל פנים או דרך האינטרנט, באופן וירטואלי³⁵. במכללות ובמוסדות ההכשרה שבהם לומדים יחד יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, יש לפעול שכל פרחי ההוראה ירגישו שהמוסד משקף את זהותם ושהם באים בו לידי ביטוי. יש לפעול למיסוד מפגשים משמעותיים בין כל הסטודנטים במסגרת קורסי החובה של המכללות.

(2) להנהיג מפגשים של חדרי מורים ושל מורי מורים במכללות השונות כדי להתנסות בתהליך ולהבנות אותו; לקיים חילופי מרצים בקורסים ייחודיים בין המכללות להוראה למשך זמן מוגבל (על פי מודל של חילופי סטודנטים ושל מרצים אורחים מחו"ל) כך שמרצה דתית תרצה במכללה חילונית ולהפך, מרצה ערבייה במכללה יהודית ולהפך.

(3) להוסיף למסלול ההכשרה להוראה קורס חובה לכל סטודנט שיעסוק בתכנים אזרחיים-דמוקרטיים (לשם כך יש להוסיף את הנושא לקורסי החובה האחרים שנכללים במתווה אריאב, 2006).

(4) להוסיף במוסדות להכשרת מורים ובפיתוח המקצועי של מורים את הפעילויות שלהלן:

- הכרת החברה הישראלית, על המורכבות שבה ועל יחסי הכוחות הקיימים בה.
- עיון בעקרונות המשטר הדמוקרטי, מאפייניו ועקרונותיו הבסיסיים; לימוד מאפייניה של מדינת לאום דמוקרטית.
- התבוננות בסילבוסים בעיניים רב־תרבותיות: מי אינו מיוצג בתכנית הלימודים?

- תרגול מיומנויות של ניהול דיון ודיאלוג בקבוצה בנושאים שבקונפליקט הנוגעים הן לחברה הכללית והן לקבוצת ההשתייכות.

- הכרת תכניות הלימודים הסמויות במקצועות שכביכול אינם קשורים לנושא, כמו מתמטיקה, מדעים או חינוך גופני.

- שילוב אירועים אקטואליים וחוויות מזדמנות יום-יומיות בתכנית הלימודים כך שייווצר מודל של למידה רלוונטית.

- התייחסות לכל כיתה כאל מסגרת רב־תרבותית והכרת הזהויות ויחסי הכוח שבתוכה.

- קריאה ביקורתית בעזרת מורי מורים ואפשר השפעה שלהם על תכניות לימודים בית ספריות.

- יצירת משימות שיתופיות שבהן סטודנטים חוקרים את עולמם, את ההיסטוריה שלהם, את תרבותם ואת זהותם בקהילות השונות.

- הקמת קרן מלגות לקורסים מקדמי עשייה בנושא חינוך נגד גזענות.

- יצירת לוח שנה רב־תרבותי שבו באים לידי ביטוי חגים של דתות ועדות שונות.

(5) לבדוק את הייצוג של קבוצות זהות בצוות המרצים והמרצות במוסדות להכשרת מורים ואת ההיעדר שלהן מהן.

(6) ליצור פורום בין־מכללתי משותף ללמידה ולתגובות לאירועים רלוונטיים.

(7) לבחון מחדש את מבחני הקבלה, את הראיונות ואת תנאי הסף הנדרשים מההיבט הרב־תרבותי השוויוני.

(8) להקפיד שהתנסותם המעשית של הסטודנטים תתרחש במגוון בתי ספר, בכלל זה בשכונות, בעיירות פיתוח ובאזורי פריפריה חברתית.

סיכום

אזרחים מחויבים לדמוקרטיה הם המנוע של המשטר הדמוקרטי. ללא אזרחים שוחרי דמוקרטיה לא יתקיימו חיים דמוקרטיים, שכן האזרחים הם שמעניקים את הסמכות לרשויות השלטון; הם שמעשירים את הדיון הציבורי; הם שנותנים את הלגיטימציה לבתי המשפט. ביחסים בינם לבין עצמם, בין יחידים ובין קהילות, האזרחים יוצרים את מסכת החיים הדמוקרטית הן במרחב הפרטי הן בזה הציבורי.

בלי חינוך לדמוקרטיה נמנעת מן הפרט האפשרות לממש את עצמו בתחום החברתי והפוליטי. חינוך ראוי לדמוקרטיה נובע אפוא מכך שהנהגת המדינה מציבה לעצמה יעד לאפשר לכל פרט מימוש מלא של עצמו מתוך זיקה ומחויבות לחברה שבה חי. חוסנו ואיכותו של המשטר הדמוקרטי הם כמידת מחויבותם של האזרחים לרעיון הדמוקרטי וכמידת מסוגלותם ונכונותם להיות אזרחים פעילים ואחראים.

32

האזרח הפעיל רואה בעצמו אחראי לנעשה בקהילתו ובמדינתו. הוא מרגיש סולידריות כלפי אחרים ואמפתיה כלפי החלש, הסובל, הנזקק או מי שנגרם לו עוול. הוא מוכן לקבל את האחר, מודע לצד החיובי שבשונות ופתוח לתרבות שונה משלו. יחסו לעמדות שונות משלו מקבל וסובלני. הוא נוטה מטבעו לקשר עם בני אדם אחרים, לשיתוף פעולה, לשותפות ואפילו למנהיגות.

על משרד החינוך לקרוא באופן ברור ונוקב לסדר יום חינוכי דמוקרטי שמקדם שותפות בין הקהילות בחברה. עליו להציב את החינוך לדמוקרטיה בכל בתי הספר כבסיס משותף שאינו נתון במחלוקת.

בתי הספר בישראל משופעים באינספור דוגמאות של עשייה חינוכית משמעותית וערכית. מנהלים ומורים משקיעים מחשבה ומשאבים ופועלים להפגיש בין בני נוער מקהילות שונות, להכיר להם את מגוון הקבוצות בחברה, לצאת למסעות ולטיולים להכרת החברה הישראלית ולהתמודד עם השנאה והפחד. ארגוני החברה האזרחית פועלים בתקציב מוגבל, אבל הם מציעים לבתי הספר תכניות חינוך להעמקת המחויבות לערכים דמוקרטיים, לחיבור בין הדמוקרטיה למקורות דתיים ולהיכרות עם השונה ועם הזר. גם במשרד החינוך וברשויות המקומיות יש הפועלים לקידום מטרות אלו. אנשי חינוך

אמיצים ונחושים, מכל שדרות המערכת, מתווים דרכים שתכליתן להפוך את החינוך לערכים דמוקרטיים ולשותפות בין הקהילות לנושא מרכזי שעומד בראש סדר היום החינוכי בישראל. ההמלצות במסמך זה מסתמכות על ההצלחות שלהם ומציעות קווי פעולה קונקרטיים להחלתן על כל מערכת החינוך. פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך יפעל כדי לסייע ולתמוך בישומן באמצעות מחקר, דיון וכנסים שנתיים בנושא החינוך לדמוקרטיה.

מפת דרכים ליישום ההמלצות

שר החינוך והנהלת המשרד

יכריזו על החינוך לדמוקרטיה ועל ההתמודדות עם תופעות של שנאת האחר ושל גזענות כנושא מרכזי במערכת החינוך; ידגישו את חשיבות הנושא בנאומים, בחוזרי מנכ"ל ובאמצעי התקשורת מתוך תשומת לב מיוחדת לכל זרמי החינוך; ויתנו גיבוי למורים לדון בכיתה בנושאים של דמוקרטיה והתמודדות עם גזענות.

המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים

יפעל להכנת תכנית מערכתית לחינוך לדמוקרטיה ולחיים משותפים מגיל הגן ועד התיכון. המטה:

34

(1) יוביל כתיבת תכניות לימוד לגני הילדים ולבתי הספר היסודיים, יוודא את תקצובן בשעות הוראה של מורים ויעקוב אחר הוראת התכניות בגנים ובבתי הספר.

(2) ייזום ויוביל כתיבת תכניות לימוד לחינוך לדמוקרטיה ולהתמודדות עם גזענות לבתי הספר הממלכתיים-דתיים, החרדיים והערביים.

(3) ייזום ויפעיל השתלמויות למורים בנושאים:

- חינוך לדמוקרטיה
- תכנים שנויים במחלוקת
- פדגוגיה של דילמות
- דיון פוליטי
- קבוצות שונות בחברה הישראלית
- חיים משותפים

- (4) ייצור סולם שיתופי פעולה בין בתי ספר מקהילות שונות; יקים מערך לוגיסטי שיאפשר לבתי ספר לקיים את שיתוף הפעולה; יתמוך בבתי ספר בהקמת השותפויות; ויאכוף את החובה על כל בתי הספר.
- (5) יתקצב כל בית ספר בתקציב ייעודי ("צבוע") לחינוך לחיים משותפים.

המזכירות הפדגוגית

- (1) תפעל במהלך מקיף (דוגמת זה שבוצע בתחום הערכי) להוספת תכנים של חינוך לדמוקרטיה, עיסוק בדילמות והיכרות עם קהילות וקבוצות בחברה הישראלית לכל מקצועות הלימוד, מתוך דגש על ריבוי הדעות בהן ועל הדמויות החיוביות בכל קהילה.
- (2) תוסיף נושאים שעל סדר היום הציבורי בישראל לתוכני הלימוד בהיסטוריה, ספרות, אזרחות, גאוגרפיה ושל"ח.
- (3) תבחן את ספרי הלימוד כדי להוסיף להם את התכנים הנ"ל ותסיר תכנים שמעודדים סטראוטיפים.

35

מינהל חברה ונוער

- (1) ימיר את החינוך הערכי הכללי - הבא לידי ביטוי בתכניות מערכתיות שאינן עוסקות בהקשר הדמוקרטי - בחינוך לדמוקרטיה ויעשה זאת בעזרת פדגוגיה של דילמות והתמודדות עם מורכבות.
- (2) יארגן טיולים וסיורים לכל הכיתות שישלבו נושאים אזרחיים ויחברו את התלמיד לזהותו האזרחית ולמדינה.
- (3) יקדם עיסוק בנושאים אזרחיים דמוקרטיים במסגרת תעודת הבגרות החברתית.

הרשות הארצית למדידה והערכה (ראמ"ה)

(1) תכניס פרמטרים של חינוך לדמוקרטיה למדדי ההערכה של בתי הספר.

(2) תכלול במבחני המיצ"ב שאלות שנוגעות לעמדות של תלמידים כלפי ערכים דמוקרטיים ומידת הפנמתם ומדדים של תפיסות עולם ערכיות כלפי האחר במדדי האקלים הבית ספרי.

האגף להכשרת עובדי הוראה

(1) יפעל להרחבת תכניות שילוב של מורים יהודים בבתי ספר ערביים, מורים ערבים בבתי ספר יהודיים, מורים חילונים בבתי ספר דתיים ומורים דתיים בבתי ספר חילוניים.

(2) יחייב להוסיף קורס לכל סטודנט במסלול ההכשרה להוראה שיעסוק בתכנים אזרחיים דמוקרטיים (יש להוסיף את הנושא לקורסי החובה האחרים שנכללים במתווה אריאב, 2006).

(3) יחייב את המוסדות להכשרת מורים לקיים קורסים בין-מכללתיים שבהם סטודנטים לומדים קורס אחד לפחות עם סטודנטים מקהילה אחרת.

(4) יעודד חילופי מרצים בין מכללות ממגזרים שונים.

(5) יפתח ויפעיל השתלמויות לכל המורים בנושאים שנמנו לעיל (בסעיף שעוסק במטה לחינוך אזרחי).

(6) יאכוף ויטמיע את תוספת היצע הקורסים שנמנו לעיל (בהמלצה 7) במכללות להכשרת מורים.

(7) יטמיע את הנאמר בחוזר מנכ"ל תשע"ה/1 בעניין חופש הביטוי הפוליטי בבתי הספר.

תוספת תקציבית

- (1) יש לתקצב כתיבה ופיתוח של תכניות לימוד לגני הילדים ולבתי הספר היסודיים, וכן לבתי הספר הממלכתיים-דתיים, החרדיים והערביים. כמו כן יש לתקצב פיתוח והפעלה של השתלמויות כמפורט לעיל.
- (2) יש לתקצב את כל בתי הספר כך שיוכלו לעמוד ביעד של חינוך לשותפות עם בתי ספר מקהילות אחרות.
- (3) יש לתקצב כל בית ספר ב־2 שעות שבועיות למורה כדי לתכלל את כל הפעילות הקוריקולרית והחוץ-קוריקולרית בתחום החינוך לדמוקרטיה.
- (4) יש לתקצב את הרשויות המקומיות ורשתות החינוך כך שיוכלו להקים מסגרות שיתוף פעולה בין-קהילתיות.

קרן לאוטמן היא קרן משפחתית שנוסדה בשנת 2008. שני תחומי העיסוק העיקריים שלה הם קידום החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי וקידום השותפות והשוויון בין אוכלוסיות בחברה הישראלית. הקרן משקיעה משאבים בעמותות, בתכניות חינוך איכותיות ובפיתוח תכנים ושירותים חדשים ליצירת שינוי משמעותי ובר קיימא בתחומים שבהם היא עוסקת. עם פעולותיה נמנות תכניות להתפתחות מקצועית של מנהלי בתי ספר, עבודה מערכתית לחיזוק תשתיות חינוך ביישובים ובשכונות, תמיכה בעמותות ובתכניות לצמצום פערים וקידום הזדמנויות השכלה ותעסוקה בקרב מיעוטים. הקרן יוצרת שיתופי פעולה עם גופים ממשלתיים, רשויות מקומיות וארגוני חברה אזרחית בכל תחומי פעילותה לטובת בניית חברה ישראלית ראויה, צודקת ושוויונית.

האוניברסיטה הפתוחה היא אחת משמונה האוניברסיטאות בישראל המוכרות על ידי המועצה להשכלה גבוהה. כאחיותיה, היא מטפחת את המחקר האקדמי, אך ייחודה הוא בהנגשת השכלה אוניברסיטאית מוקפדת במגוון תחומים, ללא תנאי כניסה כלשהם, לכל החפצים ללמוד והנכונים להתמודד עם האתגר. בכך היא ממלאת שליחות חברתית חיונית ביותר. האוניברסיטה מציעה לימודי תואר ראשון ושני במתכונות גמישות של למידה עצמית, מפגשי הנחיה ואמצעים מקוונים, המאפשרות לכל סטודנט לבחור בשיטת הלימוד המתאימה לו.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. הוא עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה. בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מיעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.